

ROTTERDAMSE
FILOSOFISCHE
STUDIES

Lezing

VAN AGORA TOT MARKT

Acta van de 18e Nederlands-Vlaamse Filosofiedag

redactie

Ger Groot
Henk Oosterling
Awee Prins

BEWUSTZIJN EN DE NIEUWE FILOSOFIE VAN HET D.I.E.R.

Pouwel Slurink

Tot voor kort gold het in kringen van ethologen als onwetenschappelijk om te speculeren over "subjectieve oorzaken" achter dierlijk gedrag. Wetenschap dient zich te houden aan het "gegevene" en met betrekking tot diergedrag is het "gegevene" alleen het gedrag, alleen de "buitenkant", meende men. Speculaties over de "binnenkant" leiden gauw tot antropomorfismen, of de neiging menselijke eigenschappen te projecteren op dieren.

Geleidelijk wordt het duidelijk dat deze redenering een grove simplificatie is. Vanuit de *wetenschapsfilosofie* is er veel kritiek geweest op het positivistisch beroep op het "gegevene": de wetenschap blijkt niet uit de voeten te kunnen met alleen maar rechtstreeks waarneembare entiteiten en processen. Vanuit de *evolutionaire psychologie en kenleer* valt het verkapt anthropocentrisme achter de redenering op: wijzen niet juist veel onderzoeken en waarnemingen op een psychologische verwantschap van mens en dier? Tenslotte kunnen we ons in *ethisch* opzicht geen vrijblijvend agnosticisme ten aanzien van dierlijk bewustzijn permitteren, omdat we dagelijks beslissingen nemen die gevolgen hebben voor het wel en wee van dieren.

1 *Wetenschapsfilosofie: kennis uit inleving en herkenning*

Om te beginnen met de argumenten vanuit de wetenschapsfilosofie: ethologen die zich beroepen op het "gegevene" of het "waarneembare" gaan voorbij aan de grondige kritiek die er al driehonderd jaar bestaat op het empirisme en die er al meer dan vijftig jaar bestaat op het logisch positivisme. Wetenschap komt niet alleen voort uit waarnemingen, maar uit een interactie van vragen en waarnemen. Ongeïnterpreteerde basiswaarnemingen bestaan niet, laat staan dat een wetenschap op iets dergelijks gebaseerd zou kunnen zijn. Wat we zien wordt halverwege het netvlies en de visuele hersenschors ergens in de thalamus "samengesteld" uit signalen die van beide kanten komen: zien is interpreteren. En ook theorieën, als "manieren van zien", zijn onvermijdelijk interpretaties, pogingen om binnenkomende waarnemingen te verklaren en zelfs zoekprogramma's voor nieuwe waarnemingen.

Het kan dus niet de taak zijn van wetenschappen als de ethologie en psychologie om alleen waarnemingen te verzamelen over gedrag of deze "samen te vatten" in wetten. Zoals de wetenschapsfilosofische *realisten* claimen, is wetenschap een systematisch ondervragen van de wereld door middel van gerichte waarnemingen en experimenten met het doel onderliggende en omvattende structuren te onthullen. Uit onze zelfervaring en uit onze interactie met andere mensen weten we dat gecompliceerd gedrag inwendige oorzaken heeft en het kan dus niet onwetenschappelijk zijn om de vraag te stellen of er wellicht overeenkomstige subjectieve ervaringen zitten "achter"

diergedrag.

Het is zelfs de vraag of de traditionele wetenschapsfilosofie toereikend is om de ethologie en psychologie te onderbouwen. Wetenschap onthult niet alleen structuren van een wereld "daarbuiten", maar ook structuren van een wereld "daarbinnen". In de filosofie van de menswetenschappen wordt op verschillende manieren herhaald - bijvoorbeeld door *hermeneutici* - dat mensen, niet als "objectiverende wetenschappers", maar als mensen, unieke mogelijkheden hebben om mensen te begrijpen: waarom zetten we niet één stap verder en aanvaarden we dat we ook als bijzondere dieren unieke mogelijkheden hebben om andere - eveneens bijzondere - dieren te begrijpen? Is dierlijk gedrag niet vaak begrijpelijk omdat het zo door-en-door *herkenbaar* is, met andere woorden omdat het al in onze alledaagse ervaring niet louter *buitenkant* voor ons is? Mijn kat rekt zich uit nadat hij geslapen heeft en laat windjes na de maaltijd - waarom is het fout om mijn ervaring met mijn eigen lijf te gebruiken om te gissen hoe dat voelt en waarom hij dat doet? Mijn kat geeft aan dat hij honger heeft, naar buiten wil of z'n vriendje wil zien - waarom zou ik eigenlijk gevoelig zijn voor dit soort verzoeken?

In de filosofie van de menswetenschappen wordt wel gesproken over de hermeneutische cirkel. In de protestantse theologie verwees dit oorspronkelijk naar het gegeven dat een begrip van de gehele bijbel nodig was voor het begrip van elk afzonderlijk deel en andersom. Bij Dilthey verwees het naar het feit dat begrip van een historisch individu begrip van de periode veronderstelde en andersom. Heidegger zag het nog breder: begrip van het zijn moet wellicht beginnen met begrip van hoe het is om te zijn. In tegenstelling tot wat de positivisten hoopten, heeft kennis kennelijk vaak een cirkelstructuur: men gaat uit van al bestaande intuïties en vertrouwdheden, probeert deze te schematiseren in deels testbare, deels speculatieve modellen, maar men komt steeds weer terug bij de alledaagse ervaring die men wil verhelderen en verklaren.

Kennis van dierlijk bewustzijn heeft ook een gecompliceerde cirkelstructuur, omdat het voorkomt uit een mengeling van voorwetenschappelijke inleving en projectie en ethologische en evolutionair-psychologische gissingen met een meer hypothetisch-deductieve structuur. Als uiterst sociale, cultuurafhankelijke en traag rijpende primaten zijn wij uitgerust met een bijzonder talent om op te voeden, te communiceren en ons in te leven. Dit stelt ons ook in staat moeiteloos rollen te spelen die passen in de oorspronkelijke sociale structuren van onze huisdieren. Bij honden knopen we aan door groepsleider te spelen, bij katten door een moederrol te vervullen. Het aangaan van relaties met dit soort dieren verschaft ons unieke doorkijkjes in het emotionele en sociale leven van de betreffende dieren, omdat het dier ons onwillekeurig dwingt om zijn "taal" te spreken en toe te treden tot zijn wereld.

Het begrijpen van onze huisdieren is daarmee ook niet wezenlijk verschillend van het begrijpen van bijvoorbeeld mensen uit andere culturen: ook hier moet het ideaalbeeld van de niet-participerende onderzoeker worden opgegeven. Het zou heel moeilijk worden andere culturen te begrijpen als er niet bepaalde universeel menselijke gedragskenmerken bestonden, die constant blijven ook al zapt men heen en weer tussen culturen. Contact met leden van die andere culturen zou onmogelijk zijn zonder

bepaalde universele gelaatsuitdrukkingen (zoals glimlachen), zonder het vermogen vriendschappelijke uitwisselingsbanden aan te knopen ("reciproc altruïsme" is de ethologische term) en zonder een zekere graad van vertaalbaarheid van alle talen, die voortkomt uit gedeeltelijk overeenkomende buiten- en binnenwerelden. De *pointe* van de mythen en legenden uit andere culturen zou een antropoloog ontgaan die niet in staat was universele emoties te herkennen, wat sommige sociaal constructivisten daar ook van mogen beweren. In feite is het de taak van de antropoloog die andere wereld zodanig te "ontcijferen" dat ze ons vertrouwd kan worden, omdat we er onszelf en een specifieke manier van omgaan met de universele thema's van geboorte, huwelijk en dood in kunnen *herkennen*.

Met veel diersoorten delen we natuurlijk aanzienlijk minder dan met onze eigen soortgenoten, maar zowel de alledaagse ervaring als de evolutieleer doet ons vermoeden dat de situatie niet hopeloos is. Met alle dieren delen we de drang om te overleven en onze genen door te geven en we hoeven dan ook geen ethologie te bestuderen om zowel een sluipe kat als een alarmerende merel te "begrijpen". Vanuit dit soort alledaagse basis-intuïties kunnen we onze modellen in een soort hermeneutische spiraal (met vallen en opstaan) optimaliseren en het gedrag van andere soorten "lezen" als een boek: als teken van iets onder liggends dat ons aanspreekt. Net zomin als een boek louter een verzameling letters is, zo is het gedrag van een dier een uitwendig proces, zeker als het sensitiviteit, flexibiliteit of zelfs creativiteit uitdrukt. Als overlappende of in elkaar hakende sociale structuren ons in staat stellen tot communicatie met een dier hebben we zelfs een interactieve toegang tot zijn belevingswereld. Wel zijn de grenzen tussen inleving en projectie waarschijnlijk vloeiend en is inleving geen telepathisch proces, maar een vermogen tot "ontcijfering" en "herkenning" van wat zich in gedrag uitdrukt.

Daarmee is het taboe op het spreken over de subjectieve aspecten van dierlijk gedrag wetenschapsfilosofisch gezien al doorbroken. Natuurlijk moeten we oppassen voor het projecteren van onszelf op dieren, maar wetenschappelijk gezien is het toeschrijven van bewustzijn aan dieren als hun gedrag daar aanleiding toe geeft net zo legitiem als het postuleren van een zwarte gat als een ster zich gedraagt als dubbelster of als het postuleren van een motief als er een moord is gepleegd. Vanuit een postpositivistische wetenschapsfilosofie moet er ruimte zijn voor methodieken die berusten op aspecten van inleving en zelfs voor het kritisch gebruik van *common sense*-intuïties als we goede redenen hebben om aan te nemen dat dit ons kritiseerbare kennis oplevert die we anders niet zouden hebben. Als wetenschap zich zou moeten beperken tot koele afstandelijkheid zouden ook veel menswetenschappers kunnen inpakken.

2 *Evolutionaire psychologie: het onmisbaar stuurpaneel*

Er zijn echter ook inhoudelijke evolutionair-psychologische argumenten tegen een taboe om te spreken over de subjectieve "wortels" van diergedrag. Het belangrijkste argument heeft hier te maken met de aangepastheid van bewustzijn. Als we alleen al naar onszelf kijken kunnen we zien dat bewustzijn niet louter een niet-functioneel

bijverschijnsel kan zijn van functionele breinprocessen. Als het slechts een bijverschijnsel was, zou het een raadsel zijn waarom we geen pijn ervaren ten gevolge van activiteiten die met voeding en voortplanting te maken hebben en waarom we geen genot ervaren ten gevolge van beschadigingen en bedreigingen: het zou immers niet uitmaken wát we voelen. In feite kun je in jezelf waarnemen dat er inderdaad tal van processen perfect onbewust verlopen, maar dat je bij het nemen van beslissingen en het leren van nieuwe vaardigheden "je kop erbij moet hebben". Het lijkt dat het ontwikkelen van nieuwe routines en het afwegen van tegenstrijdige emoties in een belangrijke beslissing *niet onbewust kàn*. Is het bewustzijn een soort seriële processor die de vele parallelle geestesactiviteiten coördineert?

In zijn *The Biological Origin of Human Values* laat Pugh zien dat computerprogramma's die creatieve "beslissingen" moeten kunnen nemen in onvoorzienbare omstandigheden heuristische waarden moeten toekennen aan objecten, personen en situaties om "wenselijkheden" en "onwenselijkheden" voor allerlei mogelijke strategieën en koersen af te kunnen wegen. Het gedrag van op zijn minst veel vogels en zoogdieren geeft ook duidelijk blijk van het vermogen in nieuwe situaties creatieve oplossingen te verzinnen. Het lijkt erop dat *bewust beleefde emoties het biologisch equivalent zijn van de "waarden" in een kunstmatig beslissingssysteem*.

Maar waarom moeten emoties *bewust* worden beleefd? Waarom moet pijn pijn doen en genot lekker zijn? Het antwoord is waarschijnlijk zò simpel dat niemand eraan denkt: pijn moet pijn doen om niet genegeerd te kunnen worden, genot moet lekker zijn om het genietend wezen *aan te sporen* of zelfs te "*dwingen*" door te gaan met een biologisch zinvolle activiteit. Gezien de centrale plaats in de hersenen van genotcentra zouden wel eens heel wat gewervelde dieren zo georganiseerd kunnen zijn dat ze pijn en genot moeten beleven als niet negeerbare "biologische opdrachtgevers".

Evolutionair gezien zou het ook heel onwaarschijnlijk zijn als de gecompliceerde veelnervige ervaringswereld van de mens van recente oorsprong is en het lijkt dan ook veel zinniger om te proberen de geschiedenis van verschillende bewustzijnsfuncties te traceren. Door het vergelijken van breinstructuren en gedragskenmerken is het mogelijk het ontstaan te traceren van primitieve sensaties, van verschillende vormen van oriënterende perceptie, van verschillende vormen van geheugen en van sociale kennis en de manieren waarop deze vormen van kennis geïntegreerd kunnen worden. Door de bestudering van robots en kunstmatige beslissingssystemen is het mogelijk een beter beeld te krijgen van het vereiste kennisniveau dat correleert met bepaalde vaardigheden en van de verschillende mogelijkheden om deze vaardigheden in te bouwen (van stereotiep gedragsprogramma en automatische piloot tot bewuste afweging van een veelheid van alternatieven).

Veel wijst erop dat het bewustzijn is geëvolueerd als het soort dashboard-achtig "paneel" waarop de wereld en de kosten en baten van verschillende gedragsopties in een dier worden "geschematiseerd" om flexibele beslissingen mogelijk te maken. De dashboard-metafoer is natuurlijk ongelukkig, omdat het een "homunculus" achter het dashboard suggereert, maar laat ook bepaalde dingen zien: bewustzijn lijkt net als een dashboard wezenlijk *interactief* en *ontworpen om te sturen*, bewustzijn geeft

verschillende *opties* en *scenario's* weer en het geeft juist daarom *simplificerende* en *indirecte* informatie over de ecologische omgeving. Tenslotte is bewustzijn *integrerend*: het brengt vele verschillende vormen van informatie op één paneel bijeen. De dashboard-metafoor laat zien dat bewustzijn onderdeel is van het "besturingssysteem" van een organische "overlevingsmachine" en verklaart waarom we van het vele dat er in ons hoofd omgaat alleen dat zien en beleven dat kennelijk relevant is voor urgente, flexibel aangepaste beslissingen. Daarmee duidt zij op de perspectivistische natuur van het bewustzijn dat wezenlijk zicht op de wereld biedt vanuit één specifiek lijf vol belangen.

Uit de functionele benadering van bewustzijn volgt daarmee ook een heel nieuwe metafysica en kenleer. Ver voorbij de oude tegenstellingen van empirisme en rationalisme, idealisme en realisme doemt er een nieuwe filosofie op, die ik zou willen kenmerken als de filosofie van het Dashboard-gestuurd Interactief Ecologisch Realisme (D.I.E.R.). Binnen deze filosofie percipiëren dieren en mensen vanuit hun verschillende belevingsstructuren verschillende facetten van één zelfde wereld in de mate waarin ze zijn uitgerust om flexibel te kunnen reageren op onvoorspelbare omstandigheden. Verschillende typen van bewustzijn zijn geëvolueerd om interactie mogelijk te maken met verschillende milieus, waarin verschillende typen zintuigen geschikt zijn om optimaal oriënterende eigenschappen van de wereld te registreren.

3 *Ethiek: dieren toelaten in ons hart*

De nieuwe dier-filosofie heeft belangrijke ethische consequenties. Terwijl in het verleden de bewijslast lag bij degene die wilde aantonen dat dieren kunnen lijden, ligt nu de bewijslast bij degene die claimt dat flexibele, sensitieve en speelse dieren *niet* werkelijk kunnen lijden. Het "moreel risico" van een te gemakkelijk scepticisme ten aanzien van dierlijk bewustzijn is ook eenvoudig te groot. *Common sense* intuïties ten aanzien van het lijden van dieren kunnen natuurlijk fout zijn, maar hebben een stevig fundament in ons natuurlijk empathisch vermogen en de homologe belevingsstructuren van mensen en dieren. Zoals Popper opmerkt in de hierboven geciteerde lezing: het toekennen van kennis aan een hond is net zozeer "antropomorf" en net *zomin* metaforisch als het toekennen van een neus aan dat dier, omdat we ontdekt hebben dat er een gemeenschappelijke voorouder van mens en hond heeft bestaan, die hoogstwaarschijnlijk beide kenmerken vertoonde (homologe kenmerken zijn kenmerken die men deelt via gemeenschappelijke voorouders). Het lijden van veel dieren is daarmee niet zozeer een wilde metafysische hypothese die we kunnen proberen te ontkennen, maar eerder een ervaring van verwantschap en herkenning die zich aan ons opdringt en die we hooguit kunnen negeren.